

HARSÁNYI László

Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület Hitvédelmi Szövetsége, 1931–1933

A 20. század folyamán a magyar izraelita felekezetet elhagyók (kitértek, vallásváltók) számának változása nagyjából követte a század történelmi folyamatainak hektikusságát. A „nyugodt” századelőn ez a szám évi 440–540 fő között mozgott, meglehetősen stabil volt, és a magyarországi zsidóság akkori létszámát (1900-ban 830 ezer, 1910-ben 910 ezer fő) tekintve csupán fél ezreléket tett ki. Ugyanakkor zajlott ellentétes irányú folyamat is: az izraelita felekezetbe belépők száma lassú emelkedéssel évi száz fő felett stabilizálódott.

A nagy ugrást 1919-ben, az első világháborút követően a forradalmakkal és az ellenforradalommal együtt járó zűrzavar és bizonytalanság hozta magával. Ebben az évben az izraelita felekezetet elhagyók száma meghaladta a hétezer főt. Az áthúzó hatások, valamint a *numerus clausus* törvény miatt magas maradt ez a szám 1920-ban is, közel kétezer fő. Ezt követően, a 1920-as évek első felében a zsidó vallásváltók és -elhagyók száma újra visszaesett a századelőn mért nagyságrendre. Az újbóli emelkedés 1928-tól következett be, ettől kezdve a kitértek száma előbb az évi 500, majd a 600 főt haladta meg.¹ A trend megváltozása nem hozható összefüggésbe az ekkor kitört világgazdasági válsággal, hiszen ennek hatása Magyarországon csak 1930 után vált jelentőssé. A korabeli felekezeti zsidó sajtó, amelyen e témát illetően alapvetően az *Egyenlőség* értendő,² az okokat elemezve azonban „gazdasági antiszemitizmusról”, a zsidóság gazdasági kríziséről írt. Egy cikk 1930-ban pontokba szedte a kitérések növekedésének okait, úgymint: 1. kitérés állás elnyerése vagy megtartása végett; 2. kikeresztelkedés előrelépés érdekében; 3. vallás megtagadása társadalmi érvényesülés érdekében; 4. hit elhagyása házassági okból. A cikkíró mindehhez még a következőket tette hozzá: „A felsorolásban nem szerepelt a meggyőződésből való kikeresztelkedés, amely talán a legnyomósabb, legérthetőbb ok lehetne. De meggyőződésből nem keresztelkedik ki senki, mert ez a zsidóságban uralkodó mentalitással, a zsidó lélek egész struktúrájával ellentétben áll.”³

Új kihívások

Az *Egyenlőség* 1928. április 2-ai számában számolt be arról, hogy megjelent „a Magyarországi Konvertiták és a Krisztus-hívő zsidóság lapja”, a *Magyar Sion*. Ezzel – a lap értékelése szerint – új fejezet nyílt a zsidóság körében zajló térítések gyakorlatában. A beszámoló hosszan idéz Bangha Bélának⁴ az újonnan induló lapban megjelent tanulmányából: „A mai zsidóságnak sehol sincs hazája, mindenütt idegen. Nemcsak hazája, temploma sincs többé. Nincs filozófiája, metafizikája, költészete, zenéje, festészete, építészete, kultúrája, géniusza.” A megoldás – Bangha szerint – a zsidóság tömeges kitérése.⁵

A zsidóság körében zajló térítések és térítési kísérletek az 1920-as évek közepén a korábbiaknál gyakoribbá váltak. Nem is a bevezetőben idézett *Magyar Sion* mögött álló római katolikus egyház érdeklődése volt a legerősebb, hanem egyes protestáns köröké. Ezt a körülményt nehezményezi is a Bangha Béla szerkesztette, havonta kétszer megjelenő *Magyar Kultúra*: „A skót protestáns misszióknak már világszervezeteik vannak, amelyek a zsidóság megtérítését tűzték ki célul, természetesen saját felekezetük számára. Szent Péter Egyháza tétlenül nézi, legalább is nálunk, hogy eretnekek nyújtják ki kezüket a zsidó után.”⁶

A számos protestáns hitterjesztő társaság között egyeseket kizárólag a zsidók megtérítésére alapítottak. Ilyen volt az idézetben említett skót misszió is. Hosszú ideje tartó közreműködésüknek köszönhetően az első hitét elhagyó hazai zsidó ember keresztelőjére 1843-ban, a Kálvin téri református templomban került sor. Saphir Fülöp volt ez a legelső zsidóból lett keresztyén Pesten, hogy aztán kövesse őt az egész Saphir család.⁷ A misszió folyamatos térítő tevékenységére már 1927-ben felfigyelt a neológ zsidóság központi lapja, az *Egyenlőség*, amely szóvá is tette a skót misszió iskolai térítési aktivitását. Ezzel egy időben arról számolt be a *Magyarország* című lap, hogy Budapesten kongresszust rendez a skót református misszió. A tanácskozás legfontosabb témáját a zsidóság soraiban végzett térítés, a „zsidók közötti keresztény missziók” problémái jelentették.⁸ A kongresszus mellett ugyanakkor folyt a rendes, „hétköznapi” térítő tevékenység a skót misszió Vörösmarty utcai iskolájában. A diák-istentiszteleteken elhangzott vasárnapi szentbeszédek ilyen címeket viseltek: *A megbélyegzettek*, vagy máskor: *A helygő zsidó*.⁹ A változó helyzetet a neológ zsidó közösség drámaian ítélte meg. Ezt jelzi, hogy az *Egyenlőség* szerkesztői cikke szerint „az antiszemitizmus mellett megjelent a zsidóság másik ellensége: a csendes térítés”.¹⁰

Az izraelita hitközségi vélemények szerint (ez esetben is csak a neológ álláspontok ismeretek) a kitérések legfőbb oka továbbra sem a hittérítéssel függött össze. A fő okot megítélésük szerint a vegyes házasságok jelentették, amikor a vőlegény vagy a menyasszony családja előre kiköti a házasság feltételeként a másik fél számára a zsidó hit elhagyását. A másik meghatározó ok, a korábbi véleményekkel azonos módon, gazdasági jellegű volt: az izraelita vallás a legtöbb esetben az állások elnyerésének jelentős akadályaként tornyosult a jelentkezők előtt. Mindezt alátámasztandó mutatott be egy sor példát az *Egyenlőség*ben Hajdu Marcell,¹¹ a Pesti Izraelita Hitközség elnökhelyettese: „Római katolikus vallású gyógyszerész kényszeríti feleségét, hogy térjen ki, különben elvlik. [...] 19 éves tanuló, aki 1918-ban a Skót-misszió iskolájába járt s akkor elkeresztelték, hivatalosan bejelenti kitérését. 20 éves, állami állásban lévő hivatalnok, állami állására való tekintettel a református hitre tért át. [...] 30 éves kereskedősegéd, aki a múlt esztendőben a római katolikus hitről a zsidó hitre tért, most azért tér vissza a katolikus vallásra, mert „üldözik”. [...] 24 éves magánhivatalnoknő, akinek a fővárosnál állást ígértek, ha kitér, áttért a református hitre. [...] 24 éves bádogossegéd református hitre tért, mert két év óta munkanélküli s most megígérték neki, hogy állandó munkát kap, ha református hitre tér.”¹²

A zsidóság körében végzett jelentős térítőmunka a következő években sem szűnt meg. Ennek egyik eleme volt Budapesten és az ország különböző városaiban (így például Miskolcon és Nyíregyházán) a „Krisztus-hívő zsidók” mozgalmának létszámbeli növekedése.¹³

1931–1932-ben a korabeli újságok híradásai szerint a skót misszió újabb előadás-sorozatot rendezett a zsidóságról, ilyen címmel, mint *A zsidóság politikai és valláserkölcsi jelentősége a múltban, A zsidóság etikai értékelése*.¹⁴ A misszió számára a kérdés súlyát jelzi, hogy előadást tartott e sorozatban Ravasz László¹⁵ református püspök, aki a zsidóság kulturális jelentőségéről tartott előadásában üzenetet is megfogalmazott: „vissza kell adni ezt a népet önmagának, vissza kell adni Krisztusnak! [...] Van zsidókérdés, s ennek egyetlen megoldása Krisztus és az ő missziói parancsa: Tegyetek tanítványokká minden népeket.”¹⁶

Groszmann Zsigmond¹⁷ főrabbi több ízben elemezte a pesti hitközség területén történő kikeresztelkedések jellemzőit. Az *Egyenlőség*ben írt cikkében megerősítette azokat a korábban megfogalmazott okokat, amelyek az egyházváltás mögött állnak. A kitérők többsége, mintegy kétharmada családi okokra hivatkozott, egyharmaduknál pedig gazdasági, társadalmi okok jelentették az alapmotivációt. Ez utóbbit támasztja alá az a tény is, hogy a kitérők között a legnagyobb létszámot a magánhivatalnokok képviselik.¹⁸

A református skót misszió előadás-sorozata elérte a humoros *Borsszem Jankó* tárcaíróját is: „Térítetek. Mint értesültünk, a budapesti skót misszió a térítés munkáját szélesebb körre óhajtja kiterjeszteni, miután a pesti makacs zsidókkal nem boldogul. Rev. Beveridge skót lelkes legközelebb Párizsba megy, hogy a franciák fejébe „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat” című sarkalatos bibliai parancsot beleverje. Skót körökben sokat várnak ettől a missziós munkától. Siker esetén ugyanis végleg kitaposák a belét a német-francia háborúságnak. A felebaráti szeretet minden keresztény, zsidó, mohamedán, buddhista, sintoista stb. érthető izgalommal néz Rev. Beveridge. nagyszerű vállalkozása elé.”¹⁹

Új válaszok keresése

A Pesti Izraelita Hitközség 1927. júniusi közgyűlésén, mint arról az *Egyenlőség* hírt adott, Léderer Sándor,²⁰ a hitközség elnöke drámai bejelentést tett: „Ez a város ma tele van hit-térítőkkal, akik a zsidóságra vetik ki hálójukat.” A budapesti zsidóság feladata – folytatta – a gyermekek megvédelmezése a misszionáriusok „aknamunkája” ellen. A veszély legfontosabb forrása a skót missziótársaság leányiskolája. A térítés ebben az iskolában lassan, óvatosan, de kitartóan megy végbe. A gyermekeket arra oktatják, hogy a református felekezet tanításai a zsidó vallás eszméinél magasabb rendűek.²¹

A legfontosabb feladat, a térítések elleni leghatékonyabb védelem a hitoktatás, fogalmazta meg ezek után Friedmann Gyula²² vallástanár, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE)²³ főtitkára: „A református misszionáriusok munkájával szemben el kell végezni a zsidó hittérítés nehéz és fárasztó munkáját.”²⁴

Az *Egyenlőség* egy héttel később vezércikkben tér vissza a hittérítés problémájára: „A hittérítés műzsája, mely a harcos antiszemiták fegyverzajában hallgatott és szótlatlan gyönyörködött a tömeges áttérések üdítő látványában, most újra meghileti a maga csendesebb harcosait és munkára serkenti őket. [...] A harcos antiszemiták és csendes térítők munkájában a leg-tökéletesebb munka- és szerepmegosztás folyik. Egyik oldalon hangosan hirdetik a zsidóság alacsonyrendűségét és követelik az eltávolításukat: a másik oldalon mézédés szavakkal dicsérik és – térítik őket.” Azt is megjelöli a cikk, hogy a térítési buzgalom iránya megváltozott. Amíg korábban a gazdag zsidók voltak a kedvelt célpontok, ezek fogytával a misszió már a közép- és kispolgári rétegeket vette célba.²⁵

Nem sokat késett a zsidóság intézményes válasza sem. Ennek szellemi vezére, meghirdetője az 1930-ban Budapestre került Hevesi Ferenc²⁶ rabbi volt. 1931. január 26-án nagy beszédet mondott a Pesti Izraelita Hitközség Síp utcai épületének dísztermében. Ennek apropóját egy előző napi, a Pro Palesztina Szövetségben²⁷ elhangzott előadás szolgáltatta, amelynek üzenete az volt, hogy a zsidókérdés egyetlen megoldása „Palesztina újjáépítése”. Hevesi elutasítva ezt, mint egyetlen lehetőséget, megfogalmazza, hogy a *lényeg* „a zsidó valóság, a zsidó lélek újjáépítése itt ezen a földön, hol élünk és halnunk kell”. Beszédében elemezte a hazai zsidóságnak a vallással kapcsolatos problémáit, érintette a belső numerus clausus (önkéntes foglalkoztatási kvóta alkalmazása a zsidó tulajdonú vállalatoknál) döbbenetes gyakorlatát, síkra szállt a zsidó kultúra terjesztéséért. S mindezek miatt javaslatot fogalma-

zott meg az előadói pulpitusról: „Felhasználom ezt a termet arra, hogy a magyar zsidósághoz szózatot küldjek, hogy hangos szóval kiáltsam mindazoknak, akik a 25. és a 45. esztendő között vannak, bármilyen sorsban legyenek, gazdagok vagy szegények, előkelő pozíciót betöltők, vagy szerény állásuak, csatlakozzanak e mozgalomhoz, amely nem anyagi áldozatot követel tőlünk, hanem azt kívánja, hogy szívükkel és lelkükkel lépjenek sorompóba a zsidóságré! [...] Kérek mindenkit, hogy segítsenek nekem megteremteni a „Magyar Zsidók Hitvédelmi Szövetségét”, amely a magyar zsidóság boldogabb jövőjének alapjait hivatott megvetni!”²⁸

Néhány héttel később, 1931. február 19-én elő-értekezletet tartottak a megalakítandó Hitvédelmi Szövetség ügyében a Pesti Izraelita Hitközség tanácstermében. A különböző zsidó szervezeteket magas szinten képviselők értekezlete üdvözölte a Hitvédelmi Szövetség (máshol: Hitvédelmi és Kulturális Szövetség) létrehozását, megalkotandónak tartotta annak ügyrendjét, szervezeti szabályzatát, és állást foglalt a Szövetség jövőbeli Kuratóriumának összetételéről.²⁹

Az ezt követő szervezőmunkáról és egyeztetésekről nincsenek fellelhető információk, de az *Egyenlőség* 1931. június 6-án rövid hírt tett közzé, amely szerint az OMIKE keretén belül alakítanak meg egy új szervezetet, „az egész magyar zsidóságra kiterjedő hitvédelmi szövetséget”.³⁰ Az ezt követő cikkek, felszólalások, publikációk, ellentétbe kerülve az előbbi évek dominánsnak megfogalmazott tézisével, a „gazdasági antiszemitizmussal”, a harcot a hittérítések ellen hirdették meg. A hangsúly ezért is a vallásos nevelésre, a hívő, zsidó lélekre, az erkölcsre helyezendő, szóltak az újabb írások: „Meggyőződéses zsidó embereket nevelni, akik tudnak szenvedni vallásukért, akik anyagi okok miatt nem árulják el az ősi igazságot.”³¹

Hevesi Simon³² az *Egyenlőség* vezércikkében jelentette be, hogy 1931. október 18-án lesz az új szervezet alakuló ülése. Azé a szervezeté, amelynek létrejöttét „a vallásellenes küzdelem egyrészt, a térítés veszedelme másrészt és a zsidóság súlyos megpróbáltatásai és küzdelmei is sürgetik”.³³ A több mint 200 lelkes hívő jelenlétében szinte minden fontosabb fővárosi zsidó vezető (például Buday Goldberger Leó, az OMIKE elnöke; Stern Samu, a Pesti Izraelita Hitközség elnöke; Dési Géza országgyűlési képviselő; Hevesi Simon főrabbi) felszólalt, méltatva az új kezdeményezés jelentőségét.³⁴

A neológ zsidóságnak a korban legfontosabb – 1884 és 1948 között megjelent – tudományos folyóirata, a *Magyar Zsidó Szemle* külön kiadványban foglalta össze a Hitvédelmi Szövetség létrehozásához kapcsolódó legfontosabb gondolatokat. Érdemes néhány mondatot idézni innen előbb Sós Endrétől,³⁵ majd Hevesi Ferencről: „Az üldözés, a jogi és gazdasági, a törvényes és társadalmi antiszemitizmus új lendületet vittek a zsidóságba. A jó időkben, a boldog évtizedekben közönyös zsidóság egy része megacélosodott zsidó felfogásában. Öntudatos zsidó lett. De a másik része, sajnos, megtántorodott. Megingott és otthagyt bennünket.”, továbbá: „Vallásunk tanítása az egyetemes papság elve, az a gondolat, hogy a zsidóság „mamlechesz kauhanime”, papok birodalma. [...] Jelszavunk: heti egyórai munkát a magyar zsidóságré!”³⁶

A Hitvédelmi Szövetséghez ekkor – nevének megfelelően – csatlakozott egy sor szervezet, így az Országos Rabbi Egyesület, a Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Egyesülete (MIEFHÖE), valamint a Hadviseltek Osztálya.³⁷ A Szövetség igen ambiciózus munkaprogramot fogadott el. Ebben ilyen feladatok szerepeltek: belmissziós munkák erősítése (kitérni akarók leszerelése, egyházi házasságkötés szorgalmazása, a körülmetélés elvégzésének szorgalmazása); betegápolónők, gyermekgondozók vallási alapú képzése; iskolások és egyetemisták vallás erkölcsi gondozása; anketók, Talmud-előadások rendezése; szombattartók munkaközvetítése; asszonyok, lányok részére rituális főzőtanfolyam.³⁸

A csatlakozások azonnal megindultak. Jellemző, hogy a Hitvédelmi Szövetség 1932-es, márciusi ünnepi rendezvényén például több mint ezer fő vett részt Budapesten, a Wesselényi utcai Goldmark Teremben. Létszámában is jelentős növekedést jelentett, hogy az alakuló ülésen a Szövetséghez csatlakozott a Hadviseltek Osztálya. Ez a szervezet az „önálló egyesület alakításával együtt járó majdnem leküzdhetetlen nehézségek” kiküszöbölése miatt csatlakozott az OMIKE kebelében megalakult Magyar Zsidóság Hitvédelmi Szövetségéhez, s ezt követően figyelemre méltó aktivitást mutatott 1932-ben.³⁹ A Hadviseltek Osztálya saját bevallása szerint 1931 végén hármezer tagot számlált, 1932 végén az *Egyenlőség* híradása szerint már hétezer taggal bírt.⁴⁰ Jelentős ambícióikat jelzi, hogy 1932 nyarán külön lapot indítottak, amely a szándékok szerint évente tíz alkalommal jelent volna meg; végül is két szám látott napvilágot. A lap alapvetően nem is a „hitvédelem” praktikus problémáival, eredményeivel foglalkozott, inkább a zsidó hadviseltek különféle programjairól tudósított.⁴¹

A Szövetség megalakulását követő hetekben már be is jelentették, hogy ankétsorozat indul: *Ankét az önantiszemitizmusról*, *Ankét a kitérésekről*, *Ankét a vegyesházasságokról*, *Ankét a zsidóság mai problémáiról*, vagy más témaként *Ankét az új zsidó irodalomról*. Mint arról a *Magyar Zsidó Szemle* 1932 elején megjelent ismertető, elemző cikke tudósít, minden előadás meg is jelenik majd (pontosabban 1931 végén több meg is jelent) nyomtatott formában, kis füzet sorozatként. Ettől kezdve nem is lehet nyomon követni a különböző, 1932. évi rendezvényeket (írásmagyarázati előadások, kultúrdélutánok, hanukaest stb.). 1933-ban már csak egyetlen híradás szól a Hitvédelmi Szövetségről: Wallenstein Zoltán⁴² pécsi főrabbi előadását a zsidóság prófétai szerepéről a hír szerint több mint ezren hallgatták meg a Goldmark Teremben.⁴³ A Hitvédelmi Szövetségről, annak működéséről vagy éppenséggel megszűnéséről ezt követően semmilyen híradás nem lelhető fel.

Az 1930-as évek elejétől ezen erőfeszítések ellenére a kitérések száma folyamatosan emelkedik, 1933-ban már több mint 900, 1934-ben az 1100-at is meghaladja ez a szám.⁴⁴ Az okokat viszonylag jól elemző, de arra rossz választ adó intézményes hitvédelmi kezdeményezés érzékelhetően csődöt mondott és abbamaradt.

A Hitvédelmi Szövetség utolsóként ismert rendezvényének végén Sós Endre a következő szavakkal zárta le az összejevetelt: „Ugy érzem, hogy nyugodtan mehetünk haza. Nyugodt lehet a magyar zsidóság, ha a fővárosban és a vidéken olyan papjai vannak, mint Dr. Hevesi Ferenc és Dr. Wallenstein Zoltán. Biztosítva van a magyar zsidó jövő.”⁴⁵

E mondatok látnoki szavaknak sajnos egyáltalán nem nevezhetők. A magyar zsidókra, akár megőrizték a vallásukat, akár a kikeresztelkedést választották, néhány éven belül jogfosztás, emberi méltóságuk elvesztése, és nagy többségük számára a pusztulás várt.

Jegyzetek

1 Az adatok forrása: Zeke Gyula: Statisztikai mellékletek, VII. Táblázat: Az izraelita felekezetet érintő vallásváltoztatások (1896–1943). In: Horváth Pál (szerk.): Hét évtized a hazai zsidóság életében. MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1990. 187–195. o. A 19. század egészének és a 20. század első éveinek zsidó vallásváltásáról bővebben lásd: Konrád Miklós: Zsidóságon innen és túl. MTA BTK TTI, Budapest, 2014.

2 Egyenlőség: társadalmi hetilap, amely 1882 és 1938 között a neológ zsidóság legfontosabb orgánusaként jelent meg.

3 L. T.: Hadüzenet a kikeresztelkedésnek = Egyenlőség, 1930. július 12., 3–4. o.

4 Bangha Béla (1880–1940) jezsuita szerzetes, teológus, szerkesztő, a katolikus sajtó megszervezője.

5 „Izrael ideje elmúlt” – mondja a váci püspök = Egyenlőség, 1928. április 2., 9. o. Magyar Sion címmel először 1863-ban jelent meg a római katolikus egyházhoz köthető havi folyóirat. 1870-től 1886-ig Új Magyar Sionnak nevezik, 1887-től 1904-ig azonos címmel mint Új sorozatot adják ki. 1934 és 1944 októberé között hetilapként jelent meg.

- 6 Székely Nándor: A magyar missziós munka nehézségei = Magyar Kultúra, 1928. 266. o.
- 7 Lásd erről részletesebben: Konrád Miklós, i. m. 312–313. o.
- 8 A skót református misszió Budapesten rendezte kongresszusát = Magyarország, 1927. április 7., 9. o.
- 9 A kitérések új hulláma, Egyenlőség = 1929. február 16., 7. o.
- 10 Harc a hittérítők ellen, Egyenlőség = 1927. július 2., 1–2. o.
- 11 Hajdu Marcell (1871–1936) ügyvéd, politikus.
- 12 A térítés folyik tovább = Egyenlőség, 1929. december 7., 3–4. o.
- 13 Hírt olvashatunk erről: Megalakul a felsőmagyarországi „Krisztus hívó zsidók testvéri gyülekezete” miskolci székhellyel = Pesti Napló, 1928. július 29., 10. o.; A Krisztushívó zsidók Budapesten, Miskolcon, Nyíregyházán, Debrecenben, Békésen és Szegeden szervezkednek = Pesti Napló, 1933. augusztus 1., 4. o.
- 14 Előadás a zsidóság politikai és valláserkölcsei jelentőségéről = Pesti Hírlap, 1931. december 1., 7. o.; Református teológus a zsidóság nagy reformációjáról = Az Est, 1932. január 19., 8. o.
- 15 Ravasz László (1882–1975) református püspök fiatalabb korában több cikkben is kikelt a zsidóság ellen. A Felsőház tagjaként (1927–1944) az első két zsidótörvényt megszavazta, de fellépett a harmadik zsidótörvény ellen. 1944-ben szembesült a holokauszt valóságával, és próbált tenni a magyar zsidók, különösen a megkeresztelkedettek fizikai megsemmisítése ellen. Életéről legújabbán lásd: Hatos Pál: Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete. Jaffa Kiadó, Budapest, 2016.
- 16 Ravasz püspök – a zsidókról = Budapesti Hírlap, 1932. január 12., 5. o.
- 17 Groszmann Zsigmond (1880–1945) a Dohány utcai zsinagóga rabbija.
- 18 387 kitérés = Egyenlőség, 1932. február 20., 3. o.
- 19 Borsszem Jankó, 1932. 2. szám, 14. o.
- 20 Léderer Sándor (1852–1927) közgazdász, a Pesti Izraelita Hitközség elnöke.
- 21 Kétségbeesett küzdelem a hittérítők ellen = Egyenlőség, 1927. június 25., 3. o.
- 22 Friedmann Gyula rabbi (1876–1964) 1903–1919 között a szentesi hitközség főrabbi, 1920-ban a Pesti Izraelita Hitközség hittanára.
- 23 Az OMIKE 1909–1944 között működő, több ezer tagot számláló zsidó kulturális egyesület. Tevékenysége igen sokoldalú volt. A szerző több, az OMIKE működését bemutató írása közül a Zempléni Múzsában megjelent: Harsányi László: Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület és a Művészakció (1939–1944) = Zempléni Múza, XIII. évf. 3. szám, 2013. ősz, 51–64. o.
- 24 Kétségbeesett küzdelem a hittérítők ellen, i. m.
- 25 Harc a hittérítők ellen = Egyenlőség, 1927. július 2., 1. o.
- 26 Hevesi Ferenc (1898–1952) székesfehérvári (1922–1930), majd budapesti (1930–1946) rabbi, a korszakban meghatározó szerepet vitt Hevesi Simon főrabbi fia (rőla lásd a 32. jegyzetet).
- 27 Pontos neve: Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége. Azzal a céllal alakult, hogy a magyar zsidóság legszélesebb rétegeit bevonja Palesztina újjáépítésének munkájába.
- 28 Hevesi Ferenc: Mi építsünk fel: A zsidó vallásosság, vagy Palesztinát? = Egyenlőség, 1931. január 31., 7–8. o.
- 29 Az ülés jegyzőkönyvét közzétette a Magyar Zsidó Szemle, 1931. május, 182–184. o.
- 30 Az Omike új munkaköre = Egyenlőség, 1931. június 6., 12. o.
- 31 Hevesi Ferenc: Mit akar az új nagy zsidó társadalmi megmozdulás: a Hitvédelmi Szövetség? = Egyenlőség, 1931. október 17., 10. o.
- 32 Hevesi Simon (1863–1943) lugosi rabbi, majd 1905-től budapesti rabbi, illetve főrabbi. Az OMIKE vallási elnöke.
- 33 Hevesi Simon: Hitvédelmi Szövetség = Egyenlőség, 1931. október 17., 1. o.
- 34 Megalakult a Hitvédelmi Szövetség = Egyenlőség, 1931. október 24., 6. o.
- 35 Sós Endre (1905–1969) író, újságíró, 1957–1965 között a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete és a Budapesti Izraelita Hitközség elnöke.
- 36 Hitvédelem. A „Magyar Zsidó Szemle hitvédelmi kiadványa, 1931. október 30.
- 37 Az 1920-as évek első felében működött egy hasonló nevű szervezet, az Izraelita Hadviseltek és Rökkantak Jótékonykassági Egyesülete. 1931-től új szervezés indult Magyar Zsidók Egyesülete Hadviseltek Osztálya létrehozására.
- 38 A Hitvédelmi Szövetség hírei = Egyenlőség, 1931. december 19., 13. o.
- 39 A szervezet teljes neve ez lett: A Magyar Zsidóság Hitvédelmi Szövetsége Hadviseltek Osztálya.
- 40 Felhívás = Egyenlőség, 1932. december 24., 20. o.
- 41 OMIKE Hadviseltek Lapja, 1932. július–augusztusi, valamint szeptember–októberi számok.
- 42 Wallenstein Zoltán (1898–1944) rabbi, komáromi (1921–1923), majd pécsi (1923–1944) főrabbi.
- 43 Dr. Wallenstein Zoltán előadása a Hitvédelmi Szövetségben = Egyenlőség, 1933. március 11., 12. o.
- 44 A csúcs 1938, ebben az évben több mint 8 ezer fő hagyta el az izraelita felekezetet, lásd Zeke Gyula, i. m.
- 45 Dr. Wallenstein Zoltán előadása a Hitvédelmi Szövetségben, i. m.

